

**Культурно-освітня політика царизму в Наддніпрянській Україні  
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

*Андрій Перетокін*

ORCID 0000-0001-8881-1024

Researcher ID : C-9108-2019

peretok@ukr.net

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,  
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна*

**Анотація.** Розглянуто культурно-освітню політику царизму в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано реформи царського уряду у галузі освіти та роль підприємців у цьому процесі. Під час бурхливого розвитку промисловості царський уряд розумів необхідність підвищення рівня культури і освіти в країні, але виділяв на це незначні суми грошей. Основна частина фінансування припадала на земства, товариства, приватних осіб – меценатів.

**Ключові слова:** освітня реформа; початкова освіта; середня освіта; вища освіта; земства; товариства; підприємці.

*Надійшла до редколегії 27.09.2018*

*Прорецензована 25.10.2018*

*Рекомендована до друку 13.11.2018*

**Cultural-Educational Policy of Tsarism in the Dnipro Ukraine  
(the second half of the 19th and early 20th century)**

*Andrii Peretokin*

ORCID 0000-0001-8881-1024

Researcher ID : C-9108-2019

peretok@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University  
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

**Abstract.** The purpose of the article is to analyze the cultural and educational policy of tsarism in the Dnieper region of Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries clarifying the role and significance of entrepreneurs in this process. In the modern Ukrainian economy there are transformation processes that are aimed at ensuring sustainable development of the country. The Dnieper region of Ukraine plays an important role in this transformation. Culture and education of the population are an important component in the formation of a highly developed industrial society. After the peasant reform – the liquidation of the feudal system, the tsarist government carried out a series of reforms that were supposed to accelerate capitalist transformations. Modernization in the country required raising the level of culture and education of the population. The tsarist government tried to root out Ukrainian culture, mother tongue. According to the census of 1897 in the Russian Empire, the number of illiterates in the Ukrainian provinces amounted to 83.6 %. In schools and high schools only 30% of children studied. In the 60's and 90's, special institutions of higher education were opened in the Dnieper region of Ukraine: in Odesa, Kyiv, Nizhyn, Kharkiv and Katerinoslav. The tsarist government understood the need to open new schools and improve education, but reluctantly allocated resources for the maintenance of schools and gymnasiums. For example, in the Kherson province in 1883, the tsarist government allocated only 2.7 % of the money from the total, while the rest was allocated by zemstvos, organizations and private individuals. Entrepreneurs, intellectuals and private individuals donated significant amounts to education and culture and played a significant role in spreading and supporting culture and education in the Dnieper region of Ukraine.

**Keywords:** Educational Reform; Elementary Education; Secondary and Higher Education; Zemstvos and Organizations; Entrepreneurs.

*Received 27.09.2018*

*Revised 25.10.2018*

*Accepted 13.11.2018*

В сучасній українській економіці відбуваються трансформаційні процеси, які спрямовані на забезпечення сталого розвитку країни. Наддніпрянська Україна відіграє важливу роль у цьому перетворенні. Завжди у центрі уваги дослідників були проблеми економічного розвитку країни, але важливою складовою у формуванні високорозвиненого індустріального суспільства була і є освіта населення. Адже модернізаційні процеси передбачають набуття освітою масового характеру та суттєве зростання культурного рівня населення.

**Актуальність** детального вивчення культурно-освітньої політики царизму в Наддніпрянській Україні та ролі підприємців зумовлена кардинальними змінами, які відбуваються в нашій країні. Розвиток підприємництва в Україні підсилює інтерес сучасних представників бізнесу до історії їх попередників, до їх ролі в культурно-освітніх процесах.

**Метою** статті є аналіз культурно-освітньої політики царизму в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. та з'ясування ролі і значення підприємців у цьому процесі.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Проблеми культурно-освітньої політики царизму у пореформеній імперії привертала увагу ще сучасників того періоду. О. С. Пругавін (1850–1920) – російський революціонер-народник, публіцист, етнограф, історик, автор багатьох праць – опублікував у 1895 р. книгу *«Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания»*, до якої увійшли надзвичайно цінні статті про вільні селянські школи, про лубочну літературу, про публічні читання для народу і т. д., які друкувалися раніше в різних періодичних виданнях [12]. О. М. Страннолюбський (1839–1903) був видатним педагогом (зокрема вчив С. В. Ковалевську, О. М. Крилова), є автором багатьох посібників, привертав увагу суспільства і держави до проблем вищої і жіночої освіти численними публікаціями в журналах [4]. М. К. Цебрикова (1835–1917) – відома письменниця, літературний критик. Написала багато нарисів, брошур, статей з педагогічних та освітніх питань. За *«Открытое письмо Александру III»* була відправлена на три роки на заслання, потім майже 25 років прожила в провінції під наглядом поліції без права в'їзду в столиці Російської імперії [5].

Сучасні дослідники теж цікавляться питанням культурно-освітньої політики царизму: монографія Ю. П. Присяжнюка – *«Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.»* [11]; також окремі розділи в монографіях О. Б. Шляхова, С. І. Світленка, Ф. Г. Турченка, В. В. Іваненка, Г. Г. Кривчика [21; 14; 17; 6]; статті О. М. Доніка, Т. М. Ніколаєвої, І. Ю. Суровцевої [3; 9; 15]. Крім цього, ці питання висвітлювалися у працях російських дослідників Г. М. Іванової, В. А. Федорова, Л. Е. Заварзіної, О. А. Золотухіної [7; 18; 4; 5].

Поразка царської Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.) змусила російські правлячі кола розробити та впровадити реформаційний курс, спрямований на модернізацію економіки держави. У середині XIX ст. царизм вимушений був стати на шлях ліквідації кріпосницької системи. Згідно із селянською реформою 1861 р. було звільнено від кріпацтва 5,3 млн. селян.

Слідом за селянською царизм провів ще низку реформ, які охоплювали різні сторони економічного і суспільного життя країни і мали на меті прискорити капіталістичні перетворення. У 1862 р. було проведено фінансову реформу. Наступного року запровадженням нового університетського статуту було відкрито доступ до освіти нижчим станом населення. В січні 1864 р. вийшло положення про організацію земств, а в 1870 р. – про створення міських дум – органів місцевого самоврядування, які займались питаннями благоустрою, відкриттям лікарень, шкіл, притулків, будівництвом і утриманням шляхів. Було проведено й інші реформи: судова, цензурна, поліцейська, військова тощо. Проведені царизмом у 1860–1870-х рр. реформи дали значний поштовх перетворенню феодальної країни в буржуазну монархію, розвитку капіталістичних відносин, економічному зростанню країни. Проведення індустріалізації в країні вимагало освіченості, підготовки значної кількості фахівців різних професій та технічних кадрів. Однак в імперії питання культури та освіти населення було одним з найгостріших. «Головний недолік Росії... полягає у відсутності народної освіти, – в такій відсутності, яка не існує в жодній країні, що має хоч якесь прагнення бути цивілізованою державою, – писав у своїх спогадах С. Ю. Вітте – Ніде в цивілізованих країнах немає такої кількості неписьменних, як у нас у Росії» [1, с. 260].

Політика, що проводилася російським самодержавством, призвела до загального падіння рівня освіченості та письменності в Україні. Якщо у 1768 р. одна школа припадала на 746 жителів України, то в 1876 р. – на 6750 жителів. Рівень загальної освіти українців, який у XVIII ст. був предметом їхньої гордості, у XIX ст. став жакликим. Це було спричинено насамперед впровадженням кріпосного права та переконаністю правлячих кіл у тому, що освіта кріпакам не потрібна.

Царський уряд намагався викоринити із школи українську культуру, рідну мову. У 1863 р. міністром внутрішніх справ Валуєвим було видано циркуляр, яким заборонялось друкування українською мовою шкільних підручників, науково-популярних і навіть релігійних творів. Цю заборону Валуєв «обгрунтовував» тим, що ніби ніякої окремої української мови не було, немає і бути не може. А через 13 років сам цар підписав Емський указ, яким не тільки заборонялось друкування українською мовою книжок, але й ввезення їх з-за кордону. На Україні також заборонили читати лекції українською мовою, театральні вистави і навіть співати в школах українські пісні.

Царизм вживав заходи по придушенню національно-демократичного руху. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства студентська молодь Києва і Харкова створювала таємні гуртки, що пропагували необхідність боротьби проти царизму і шовінізму. Вони випускали прокламації, рукописні журнали під назвою «Гласність» у Києві і «Вільне слово» у Харкові. Повернувшись із заслання, члени Кирило-Мефодіївського товариства теж розгорнули роботу. У 1861 р. ними почав видаватись у Петербурзі український журнал «Основа». Специфічними осередками національно-визвольного руху на Україні стають напівлегальні чи нелегальні організації демократичної інтелігенції, що дістали назву «Громади». Перша така таємна громада виникла у Києві на рубежі 1860–1861 рр. Громади також виникають у Харкові, Чернівці, Полтаві, Одесі та інших містах. Вони підтримують зв'язки з журналом «Основа».

Бурхливий розвиток промисловості, торгівлі, залізничного транспорту, міського будівництва збільшував потребу в освічених і кваліфікованих працівниках. Царський уряд був змушений надавати можливість отримати середню й навіть вищу освіту представникам недворянських (різночинських) верств населення.

Найнижчою ланкою освіти залишалися парафіяльні школи, які створювалися при церковних парафіях і були початковими. Навчання в них тривало 4–6 місяців у селах і до одного року у містах. Навчання велося російською мовою, учнів навчали читати, писати, рахувати, основ православної віри. Трохи більш високий рівень початкової освіти надавали повітові школи, які були спочатку дво-, а згодом — трикласними. Тут навчалися здебільшого діти купців, дворян, чиновників, заможних ремісників. Вони вивчали російську мову, географію, історію, арифметику, фізику.

Хлопчики з дворянських родин отримували початкову освіту вдома, а продовжували навчання в гімназії. Для дівчат існували інститути шляхетних дівчат, приватні пансіони. Термін навчання в гімназіях спочатку становив 4, згодом — 7 років. Викладалися іноземні мови (французька, німецька, грецька, латинська), Закон Божий, література, історія, географія.

Одночасно із реформою початкової школи прогресивні зміни відбувались у системі середньої освіти. У 1864 р. цар затвердив Статут гімназій і прогімназій, відповідно до якого засновувались 7-класні гімназії і 4-класні прогімназії. Формально їх оголосили безстановими і загальнодоступними, але за навчання в них треба було платити. Так утруднювався доступ дітей малоімущих у ці навчальні заклади.

Згідно з реформою парафіяльні та повітові школи були перетворені на початкові народні училища, а гімназії були поділені на два типи: класичні і реальні. В класичних перевага надавалася вивченню гуманітарних дисциплін, насамперед давніх мов. Їх випускники могли без іспитів поступати до усіх вищих навчальних закладів. У реальних

гімназіях вивчалися природознавство, фізика, математика тощо. Їх випускники могли без екзаменів вступати лише до вищих технічних навчальних закладів. Крім того, було створено декілька окремих жіночих гімназій, а також вищі жіночі курси.

Наприкінці XIX ст. в українських губерніях Російської імперії було 17 тис. початкових шкіл, 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ, якими було охоплено приблизно 30 % дітей. За даними загальноросійського перепису 1897 р., кількість неграмотних по усіх українських губерніях становила 83,6 %. В Україні, крім загальноосвітніх, діяло кілька професійних навчальних закладів: кадетські корпуси у Полтаві і Києві, у Єлисаветграді – медична фельдшерська школа, у Києві – фельдшерське, в Миколаєві – артилерійське і штурманське училища. У Херсоні в 50-ті роки почало діяти училище торгового мореплавства, в Севастополі – морська школа. У 1851 р. поблизу Харкова відкрилася землеробська школа, яка готувала агрономів. Священнослужителів готували духовні семінарії та Київська академія, яка на початку XIX ст. втратила роль загальнослов'янського освітнього й наукового центру, перетворилася на рядовий духовний заклад [6, с. 48].

Щоб задовольнити народний потяг до освіти, діячі громад почали організовувати безплатні недільні школи для дорослих. Першу з них було відкрито у жовтні 1859 р. в Києві. Протягом 1859–1862 рр. у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших українських містах було створено ряд таких шкіл. 10 червня 1862 р. царський уряд закрав їх. Але в 1864 р. недільні школи, хоч і з великими обмеженнями, були дозволені. У 70–80-х роках їх кількість зросла.

У 70–90-х роках XIX ст. було відкрито спеціальні вищі навчальні заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений на базі місцевого ліцею, Харківський ветеринарний інститут, Південно-російський технологічний інститут, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі, на базі Рішельєвського ліцею в Одесі у 1865 р. було відкрито Новоросійський університет [6, с. 49]. Згідно з архівними документами («Труди Одеського статистического комітета» від 1870 р.), університет складався з трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного. Станом на 1 січня 1870 р. на історико-філологічному факультеті навчалося 23 студенти, на фізико-математичному – 102 студента, на юридичному – 215 студентів. З загальної кількості трьох факультетів безкоштовно навчалися 168 студентів, 114 студентів отримували стипендії, які забезпечував царський уряд та різні приватні організації і меценати. В «Трудах Одеського статистического комітета» від 1870 р. наведено також дані стосовно навчальних народних училищ. В Херсонській губернії було 502 училища, в Катеринославській – 238, в Таурійській – 148 [16, с. 211–219].

Поступово демократизувався склад студентів вузів. Кількість вихідців із дворянства зменшувалась, а кількість представників інтелігенції збільшувалася.

Неграмотність більшості селян стримувала проникнення в село нових економічних, соціальних і культурних порядків. Тому до кінця XIX ст. життя наполегливо вимагало розвитку освіти, поширення знань, впровадження сучасної культури на селі. Політика царського уряду і Святійшого Синоду в галузі народної освіти була ретельно продуманою офіційними ідеологами серією заходів, спрямованих на консервацію в країні станово-феодальних пережитків. Вона мала становий характер і була спрямована на обмеження освіти селян у рамках поняття «необхідних у їх повсякденному житті», прищеплення їм релігійно-морального виховання та вірнопідданської психології.

У 1880–1890-ті рр. система початкової народної освіти в селі була представлена такими типами шкіл: однокласними або двокласними училищами, що відносились до відомства Міністерства народної освіти з термінами навчання 3 і 5 років, які утримувалися за рахунок державної скарбниці; народними початковими училищами за Статутом 1874 року або земськими школами, що утримуються за рахунок земств і сільських товариств. У деяких повітових містах і великих фабричних селах були міські училища за Статутами 1828 і 1872 рр., навчання в яких було платним. Крім них, два типи шкіл належали до відомства Святійшого Синоду – це церковно-приходські училища і школи грамотності [7, с. 65].

Згідно зі звітами Святійшого Синоду, міністерські однокласні та двокласні училища були досить дорогі по оплаті за навчання і загальна кількість на початок 90-х років становила близько 2,5 тис. училищ на всю імперію. Значно дешевшими були земські школи, але у більшості населення і на них не вистачало коштів. Їх налічувалося на 1890–1891 рр. до 22 тис. Досить недорогими були церковно-приходські школи. За рік навчання в такій школі учні платили від 100 до 200 крб. Але і така сума була непідйомною для невеликих сіл і селищ. Від 1885 до 1891 рр. відкрито 9 тис. церковно-приходських шкіл [2, арк. 44].

Одночасно з училищами, офіційно організованими царським міністерством, а також земськими училищами, в деяких селах існували «домашні» школи грамотності. Зазвичай вони відкривалися з ініціативи селян у віддалених від великих селищ поселеннях, де не було організованих шкіл. Селяни знімали приміщення (хату) для таких шкіл і наймали вчителів. Навчанням дітей у таких школах займалися грамотні селяни, старообрядці, відставні солдати, різночинці, а іноді самотні дівчата, що вели чернечий спосіб життя і в народі називалися «черничками». Переважно всі школи грамотності такого типу були однокласні, з дуже низьким рівнем навчання. Бажаючі навчатись приходили в таку хату зі своїми азбуками і часословами, оплачуючи за

навчання по 25–50 копійок за місяць або 1–3 рублі за навчальний рік [10, с.19].

Після виходу «*Положення о начальных народных училищах*» від 25 травня 1874 р. від вчителів стали вимагати отримання «права на викладання», так як в більшості своїй вони не мали законного свідчення про статус вчителя. Це право могло бути отримано після іспиту (в обсязі курсу міського приходського училища) при середніх навчальних закладах [19, с. 108]. Положення містило порядок призначення, переміщення і звільнення народних вчителів, такі моменти, як освітній ценз, соціальний стан, умови роботи. Положення 1874 р. обмежувало самостійність земств і товариств у шкільній справі контролем з боку губернських і повітових предводителів дворянства, відповідних училищних рад та піклувальників з дворян. Частина шкіл грамотності була передана земствам, інші «домашні» школи грамотності були закриті. Через 8 років через нестачу на селі міністерських і земських шкіл міністр народної освіти барон А. П. Николаї своїм циркуляром у 1882 році звільнив «домашні» школи грамотності від вчительського цензу, дозволив селянським товариствам та приватним особам відкривати школи грамотності [2, арк. 44–45].

Відповідно до нового документа, затвердженого царем 13 червня 1884 р. під назвою «*Правила о церковно-приходских школах*», за 6-м параграфом школи грамотності, що знаходяться у приходах, передавалися у відання і під нагляд духовенства. 14 березня 1890 р. було видано припис Міністерства народної освіти: «*Все открываемые школы грамотности, на какие средства они не содержались, подлежат ведению и наблюдению духовного начальства, к коему и должны обращаться общественные учреждения и отдельные лица, желающие иметь означенного рода школы*». 4 травня 1891 р. за рішенням Святійшого Синоду були введені «*Правила о школах грамотности*», затверджені Олександром III. Відповідно до цих Правил, 18 тис. шкіл грамотності, що вже існували до цього часу, були підпорядковані духовно-училищній раді при Святійшому Синоді і стали вважатися церковно-приходськими [2, арк. 33–35, 45].

У 80-ті рр. чисельність сільських шкіл стала помітно зростати, що було зазначено періодичною пресою, офіційною і земською статистикою. За один навчальний рік з 1884/85 по 1885/86 кількість шкіл грамотності на території імперії збільшилась у 3,7 рази; з 1885/86 по 1886/87 – майже в два рази; з 1886/87 по 1887/88 – в 1,2 рази; з 1887/88 по 1888/89 – в 1,2 рази (див. табл. 1). Станом на 1889/90 навчальний рік шкіл грамотності налічувалось вже більш ніж 10 тис. і вчилася в них понад 200 тис. учнів [10, с. 22].

У Наддніпрянщині також відбувалося зростання числа шкіл. Якщо в 1884/85 навчальному році по всій Російській імперії налічувалося 840 шкіл (приблизно по 8 шкіл припадало на 1 губернію з 96 губерній імперії), то у Харківській губернії станом на 1891 р. діяло



490 шкіл (1 школа на 4 111 мешканців) [8]. У Київській губернії в 1891 р. налічувалось 683 школи грамотності, в яких вчилися 22 225 осіб, з яких 20 474 хлопчика і 1 751 дівчинка. В Таврійській губернії в 1891 р. було 28 шкіл грамотності, в яких вчилися 608 осіб, з яких 447 хлопчиків і 161 дівчинка [12, с. 41, 47].

Таблиця 1

**Число шкіл грамотності за звітами  
духовного відомства Святійшого Синоду**

Навчальний рік	Кількість шкіл грамотності
1884/85	840
1885/86	3 101
1886/87	6 168
1887/88	7 595
1888/89	9 217
1889/90	понад 10 000

Згідно з даними тогочасного статистика Ф. Ф. Ольденбурга, школи грамотності відкривались переважно в тих місцевостях, де в силу особливих економічних умов (відкриття шахт, фабрик, заводів) виникав особливий попит на освічених людей. Поширення шкіл грамотності було викликано, з одного боку, зростанням інтересу селян до освіти, яка все більше усвідомлювалася ними як практична необхідність, а з іншого – нестачею казенних і земських шкіл: у 1897 р. їх було 25 тис., а було потрібно не менш ніж 300 тис [18, с. 81–82].

У 1880 р. виходить збірка «*Матеріали по вопросу о введении обязательного обучения в России*», в якій наведено розрахунки директорів та інспекторів народних училищ. У збірці вказано, що у школах навчається незначна частина дітей і кількість самих шкіл дуже мала. Згідно з розрахунками директорів народних училищ, щоб надати можливість усім дітям шкільного віку відвідувати школу, кожна з 96 губерній потребувала відкриття від 1 тис. до 3 тис. шкіл, у розрахунку на кожен школу по 50 учнів. На щорічне утримання кожної школи повинно було виділятися державною казною щонайменше 300 крб. Була розрахована одноразова виплата коштів для 11 повітів Харківської губернії на облаштування шкільних будівель для усіх дітей шкільного віку у розмірі 10 млн. крб. Також було розраховано щорічні витрати на утримання шкіл губернії: від товариств – приблизно 1 млн. крб., від царської казни – приблизно 2 млн. крб. [10, с. 23–24]. Ці підрахунки змусили царський уряд відмовитися від подальших кроків по даному питанню. Очевидно, що для більшості земств було також

абсолютно не під силу збільшити кількість народних училищ у тому обсязі, який задовольнив би існуючі потреби. Царський уряд вкрай неохоче виділяв ресурси на заснування та утримання початкових народних шкіл: протягом 8 років з 1885 р. по 1892 р. урядом щорічно на усї губернії Російської імперії виділялося на це в середньому від 1 091 000 до 1 130 314 крб. Таким чином, царська казна не могла слугувати джерелом для відкриття нових шкіл. Якщо за її допомогою і відкривались нові школи, то не інакше як за рахунок зменшення виплат вже існуючим школам або навіть за рахунок скорочення їхньої кількості [12, с. 36].

Згідно з даними, які наведені в огляді Херсонської губернії за 1883 р., на утримання шкіл, яких налічувалось 294, було виділено: царським урядом – 5 619 крб., земствами – 149 811 крб., товариствами – 48 798 крб., приватними особами – 1 997 крб. Всього було виділено 206 225 крб. Як свідчать вишенаведені цифри, царський уряд надав на утримання шкіл лише 2,7 % від загальної суми, тобто не приділяв відповідної уваги цьому питанню [20, арк. 26].

Тогочасні сучасники О. С. Пругавін, О. М. Страннолюбський, М. К. Цебрикова у своїх статтях у 80–90-х рр. XIX ст. зазначали, що царський уряд практично не виділяв кошти на початкову та вищу освіту. Так, статті та брошури літературного критика та публіциста М. К. Цебрикової відрізняються гарячим бажанням відстояти права народу, права освіти в цілому, захистити жіночі курси від закриття. В газеті «Новости» у 1887 р. виходить стаття М. К. Цебрикової, де вона пише: *«На непроизводительные расходы у нас всегда есть средства, и это – печальное знамение общественного уровня... Народ – жертва нищеты, невежества, тьмы, а мы отказываемся дать ему свет, который хоть отчасти облегчит его жизнь»* [12, с. 506]. В кінці 1889 р. М. К. Цебрикова пише *«Открытое письмо Александру III»*, в якому вказує на байдужість та бездіяльність царського уряду стосовно освіти, критикує його фінансову політику: *«На школы и больницы, на устройство приютов для детей, брошенных без призора, пока мать на работе, богаделен для престарелых бесприютных работников нет средств. А находятся средства на массу непроизводительных расходов: например, нашлись миллионы на покупку Мариинского дворца для государственного совета, имевшего приличное помещение; тратятся миллионы на министерство двора, управление именными царствующей династии»* [5].

О. М. Страннолюбський в журналі «Образование» в рубриці «Статистика освіти» в 1896 р. зазначав, що Імператорське російське музичне товариство за одними тільки рахунками міністерств – фінансів і внутрішніх справ – отримало понад 550 тис. крб., тобто більше половини мільйона. На думку О. М. Страннолюбського, музична освіта, здобута в консерваторіях, при всій її важливості і значенні, все-таки є розкошшю та відповідає потребам людей, що належать до ви-

щих верств суспільства, і тому, здавалося б, повинна була підтримуватися, головним чином, засобами приватних осіб і установ. Він наголошував, що жіноча освіта, медична і загальна освіта, вища і середня освіта мають, поза всяким сумнівом, незмірно більше значення для сім'ї, суспільства і держави в порівнянні з музично-консерваторською освітою, але вони майже не фінансуються з боку царського уряду. Стосовно Вищих жіночих курсів О. М. Страннолюбський наводив такі дані: «...*Высшие женские курсы, расходующие (по последнему отчету за 1894–1895 уч. год) до 133 605 рублей, субсидируются из государственного казначейства ничтожной, по сравнению с общим итогом расходов, суммой в 3 000 рублей; все остальное собирается с учащих или жертвуется частными лицами и частными и общественными учреждениями. Наконец, средняя женская школа субсидируется из государственной казны самой ничтожной суммой*». Так, «*пособие казны женским учебным заведениям, например в 1892 г., едва-едва... доходило собственно для гимназий... — до 4,5 %, а для прогимназий — до 7,5 % от всего расхода на их содержание!*...» [4, с. 74].

О. С. Пругавин у своїй праці «*Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания*» писав: «*Мысль о необходимости прийти на помощь делу народного образования все глубже и глубже проникает в сознание общества и в последнее время все чаще и чаще приходится слышать о более или менее значительных пожертвованиях на дело народного образования. Жертвуют на гимназии, на технические училища, на женские курсы, на университеты*» [12, с. 507].

Без активної участі підприємців, товариств, інтелігенції та окремих приватних осіб початкова, середня та вища освіта в Наддніпрянській Україні не мала можливості існувати та надалі розвиватися. Так, у Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії правління Берестово-Богодухівського гірничопромислового товариства побудувало на свої кошти приміщення для професійної школи на 100 місць, де навчалися діти із родин місцевих службовців і робітників [9, с. 84].

У 1879 р. І. М. Бродський запропонував заснувати в Києві ремісничє училище і виділив 40 тис. крб. на його спорудження й утримання. Проте тільки в 1902 р. Міністерство народної освіти задовольнило прохання його сина Лазаря на побудову. Він придбав за 64 тис. крб. ділянку землі для триповерхового будинку, розрахованого на 290 учнів (вартість будівництва становила близько 300 тис. крб.). У листопаді 1904 р. тут відкрилось двокласне ремісничє училище [9, с. 85].

У 1888 р. професор терапевтичної клініки Харківського університету В. Г. Лашкевич залишив за заповітом спадок 20 тис. крб. на заснування лабораторії при клініці у вищезазначеному університеті. У 1889 р. полковник у відставці Бородаївський заповів Харківському товариству грамотності майно вартістю в 100 тис. крб. [12, с. 507].

Одеський міський голова Г. Г. Маразлі протягом 17 років від 1878 р. до 1895 р. жертвував десятки тисяч крб. на різноманітні потреби початкової та вищої освіти. Кілька десятків училищ і народних шкіл, перша народна безкоштовна читальня, будівля для публічної бібліотеки і для музею Одеського товариства історії та старожитностей та багато іншого – було створено на пожертвування Г. Г. Маразлі. У 1886 р. – 12 тис. крб. на будівництво на Куяльницькому лимані будівлі народного училища. У 1889 р. зведено будівлю народного училища на Близьких Млинах (вул. Шота Руставелі, 7) на кошти Маразлі (15 тис. крб.). У 1889 р. Маразлі подарував місту будинок на Софіївській вул. для заснування в ньому музею образотворчих мистецтв (нині – Художній музей) і «місце з будівлею поруч з музеєм, для влаштування народного училища» (вартість усього дарунка – 100 тис. крб.). У 1890 р. збудовано будівлю міської народної читальні (нині – бібліотека ім. Франка) з народним училищем (20 тис. крб.) [13].

Одеське комерційне училище, засноване на кошти місцевого купецтва, працювало і надалі існувало винятково на кошти одеського купецтва і внески комерсантів з інших міст південної України. Так, лише Купецьке товариство на його заснування й утримання, спорудження навчального корпусу і домової церкви за півстоліття (з 1862 р. по 1912 р.) асигнувало 1 374 477 крб. В училищі на пожертвування окремих підприємців було засновано цілу низку стипендій для незможних учнів [9, с. 86].

**Висновки.** В сучасній українській економіці відбуваються трансформаційні процеси, які спрямовані на забезпечення сталого розвитку країни. Наддніпрянська Україна відіграє важливу роль у цьому перетворенні. Завжди у центрі уваги дослідників були проблеми економічного розвитку країни, але важливою складовою у формуванні високорозвиненого індустріального суспільства була і є освіта населення. Культура і освіта населення є важливою складовою у формуванні високорозвиненого індустріального суспільства. Проблеми культурно-освітньої політики царизму у пореформеній імперії привертала увагу ще сучасників того періоду. Після селянської реформи – ліквідації кріпосницької системи царський уряд провів ще низку реформ, що мали прискорити капіталістичні перетворення: були організовані земства, міські думи, які займалися вирішенням соціальних питань, зокрема освітою. Проведення модернізації в країні вимагало підвищення рівня культури і освіти населення. Царський уряд намагався використати із школи українську культуру, рідну мову. У 1863 р. міністром внутрішніх справ Валуєвим було видано циркуляр, яким заборонялося друкування українською мовою підручників і творів. А через 13 років цар підписав Емський указ, який забороняв навіть ввозити українські книжки з-за кордону. Царський уряд був змушений надати можливість населенню одержати початкову освіту, провести реформи в шкільній освіті, в парафіяльних і повітових школах, а також у середній

освіті. За Статутом 1864 р., гімназії були оголошені безстановими і загальнодоступними, але за навчання у них треба було платити. За переписом 1897 р. в Російській імперії кількість неграмотних в українських губерніях становила 83,6 %. У школах і гімназіях навчалось лише 30 % дітей. Політика царського уряду щодо освіти була непослідовною. У 1862 р. були закриті недільні школи, які були організовані громадами, а в 1864 р. царський уряд дозволив їх відкрити.

У 60–90-ті рр. XIX ст. в Наддніпрянщині відкриваються спеціальні вищі навчальні заклади: в Одесі, Києві, Ніжині, Харкові і Катеринославі. Царський уряд намагався обмежити самостійність земств і товариств, які організовували початкові школи, і встановити контроль з боку губернських і повітових предводителів дворянства. Царським урядом було затверджено документи у 1884 р. і у 1891 р., які передавали початкові школи під нагляд духовенства. Чисельність шкіл зростала, особливо у 1880-х роках, тому що економічні умови в індустріальних регіонах обумовили попит на освічених людей. Царський уряд розумів необхідність відкриття нових шкіл і підвищення рівня освіти, але неохоче виділяв ресурси на утримання шкіл та гімназій. Наприклад, у Херсонській губернії у 1883 р. царський уряд виділив лише 2,7 % грошей від загальної суми, а решта була виділена земствами, товариствами та приватними особами. Значну роль у поширенні та підтриманні освіти в Наддніпрянщині відігравали підприємці, державні службовці, інтелігенція, які жертвували значні суми на освіту і культуру.

### Бібліографічні посилання

1. Витте, С. Ю., 1991. *Избранные воспоминания, 1849–1911*. Москва: Мысль.
2. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2200. Харків: Державний архів Харківської області.
3. Донік, О. М., 2005. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Укр. іст. журн.*, № 4, сс. 160–174.
4. Заварзина, Л. Э., 2007. *А. Н. Страннолюбский и женское образование в России*. Москва: Научная цифровая библиотека PORTALUS.RU. Доступно: <[http://portalus.ru/modules/shkola/rus\\_readme.php?subaction=showfull&id=1193748715&archive=1196814959&start\\_from=&ucat=&](http://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1193748715&archive=1196814959&start_from=&ucat=&)>.
5. Золотухина, О. А., 2013. М. К. Цебрикова – критик: женский взгляд на литературу. В: *Молодежь и наука*. Сб. материалов IX Всерос. науч.-техн. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых с междунар. участием, посвященной 385-летию со дня основания г. Красноярск. Красноярск: Сибирский федеральный ун-т. Доступно: <<http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2013/section053.html>>.
6. Іваненко В. В. та Кривчик Г. Г., 2010. *Історія української культури*. Навч. посіб. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ.
7. Иванова, А. Н., 2018. *Социокультурные изменения в российской деревне в 1861–1914 гг. на примере Центрально-промышленного района*. Москва: Прометей.

8. Анон., 1892. Народные школы в Харьковской губернии: Обзор состояния народного образования за 1864–1891 гг. *Харьков. губерн. ведомости*, 11 дек.
9. Николаева, Т. М., 2005. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.). *Укр. іст. журн.*, № 1, сс. 82–96.
10. *Правительств. Вестн.*, 1891, № 105
11. Присяжнюк, Ю. П., 2007. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.* Черкаси: Вертикаль.
12. Пругавин, А. С., 1895. *Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания.* Санкт-Петербург. Доступно: <<https://www.prlib.ru/item/412013>>.
13. Решетов С. Г. и Ижик Л. В., 2011. Городской голова, меценат, благодетель... *Вечерняя Одесса*, №110 (9438), 28 июля.
14. Світленко, С. І., 2015. *Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві.* Моногр. Дніпропетровськ: ЛІРА.
15. Суровцева, І. Ю., 2006. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: підтримка освіти. *Грані*. Дніпропетровськ, вип. 1(45), сс. 12–18.
16. Одесский статистический комитет, 1870. Одесский учебный округ в 1869 г. *Труды Одесского статистического комитета*, 1870. Одесса, вып. 3, 4.
17. Турченко, Ф. Г. та Турченко Г. Ф., 2003. *Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.).* Історичні нариси. Київ: Генеза.
18. Федоров, В. А., 2007. *Крестьянские школы грамотности в России в XIX в.* Москва: Научная цифровая библиотека PORTALUS.RU. Доступно: <[http://portalus.ru/modules/shkola/rus\\_readme.php?subaction=showfull&id=1191931588&archive=1196815450&start\\_from=&ucat=&](http://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1191931588&archive=1196815450&start_from=&ucat=&)>.
19. Хабалева, Е. Н., 2015. Особенности организации начального образования в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века (на примере Орловской губернии). *Научный диалог*, № 8 (44), сс. 97–114.
20. Ф. 442. Оп. 537. Спр. 150. Київ: Центральний державний історичний архів України.
21. Шляхов, О. Б., 2010. *Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.).* Моногр. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту.

## References

- Vitte, S. Yu., 1991. *Izbrannye vospominaniya, 1849–1911* [Selected Memories, 1849–1911]. Moscow: Mysl' (in Russian).
- Fund 45. Inventory 1. File 2200. Kharkiv: State Archives of Kharkiv Oblast.
- Donik, O. M., 2005. Blahodiynist' v Ukrayini (XIX – pochatok XX st.) [Charity in Ukraine (XIX – early XX centuries)]. *Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], no. 4, p. 160–174 (in Ukrainian).
- Zavarzina, L. E., 2007. *A. N. Strannolyubskiy i zhenskoe obrazovanie v Rossii* [A. N. Strannolyubsky and female education in Russia]. Moscow: Scientific Digital Library PORTALUS.RU. Avialable at: <<http://portalus.ru/modules/shkola/>>

rus\_readme.php?subaction=showfull&id=1193748715&archive=1196814959&start\_from=&ucat=&> (in Russian).

Zolotukhina, O. A., 2013. M. K. Tsebrikova – kritik: zhenskiiy vzglyad na literature [M. K. Tsebrikova as a critic: a woman's view of literature]. In: *Molodezh' i nauka* [Youth and science]. Collection of materials of the IX All-Russian Scientific and Technical Conference of Students, Postgraduates and Young Scientists with international participation, dedicated to the 385th anniversary of the founding of the city of Krasnoyarsk. Krasnoyarsk: Siberian Federal University. Available at: <<http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2013/section053.html>> (in Russian).

Ivanenko V. V. ta Kryvchuk H. H., 2010. Istoriya ukraïnyns'koyi kul'tury [History of Ukrainian Culture]. Tutorial. Dnipropetrovsk: Editorial and Publishing Department of DNU (in Ukrainian).

Ivanova, A. N., 2018. *Sotsiokul'turnye izmeneniya v rossiyskoy derevne v 1861–1914 gg. na primere Tsentral'no-promyshlennogo rayona* [Socio-cultural changes in the Russian countryside in 1861–1914. on the example of the Central Industrial Area]. Moscow: Prometey (in Russian).

Anon., 1892. Narodnye shkoly v Khar'kovskoy gubernii: Obzor sostoyaniya narodnogo obrazovaniya za 1864–1891 gg. [Folk schools in Kharkov province: Review of the state of public education in 1864–1891]. *Khar'kovskie gubernskie vedomosti* [Kharkov provincial Gazette], 11 December (in Russian).

Nikolayeva, T. M., 2005. Rol' pidpryyemtsiv Ukrayiny v rozvytku profesiynoyi osvity (ostannya tretyna XIX – pochatok XX st.) [The role of entrepreneurs of Ukraine in the development of vocational education (the last third of the 19th and the beginning of the 20th centuries)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], no. 1, pp. 82–96 (in Russian).

*Pravitel'stvennyy Vestnik* [Government Bulletin], 1891, no. 105 (in Russian).

Prysyazhnyuk, Yu., 2007. *Ukrayins'ke selyanstvo Naddnipyrians'koyi Ukrayiny: sotsiomenal'na istoriya druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Ukrainian peasantry of the Dniper Ukraine: the social and mental history of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal', vyd. PP Kandych S.H. (in Ukrainian).

Prugavin, A. S., 1895. *Zaprosy naroda i obyazannosti intelligentsii v oblasti prosveshcheniya i vospitaniya* [The demands of the people and the duties of the intelligentsia in the field of education and upbringing]. St. Petersburg. Available at: <<https://www.prlib.ru/item/412013>> (in Russian).

Reshetov S. G. i Izhik L. V., 2011. Gorodskoy golova, metsenat, blagodetel'... [The mayor, patron of arts, benefactor ...]. *Vechernyaya Odessa* [Evening Odessa], no. 110 (9438), July 28 (in Russian).

Svitlenko, S. I., 2015. *Dmytro Yavornyts'kyy: vchenyy ta pedahoh v ukraïnyns'komu intelektual'nomu spivtovarystvi* [Dmytro Yavornytsky: a scientist and a teacher in the Ukrainian intellectual community]. Monograph. Dnipropetrovsk: LIRA (in Ukrainian).

Surovtseva, I. Yu., 2006. Metsenat-stvo v Ukrayini druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: pidtrymka osvity [Patronage in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: support for education]. *Grani*. Dnipropetrovsk, issue 1(45), pp. 12–18 (in Ukrainian).

The Odessa Statistical Committee, 1870. Odesskiy uchebnyy okrug v 1869 g. [The Odessa school district in 1869]. *Trudy Odesskogo statisticheskogo komiteta* [Proceedings of the Odessa Statistical Committee]. Odessa, issues 3, 4 (in Russian).

Turchenko, F. H. and Turchenko H. F., 2003. *Pivdenna Ukrayina: modernizatsiya, svitova viyna, revolyutsiya (kinets' XIX – 1921 r.)* [The Southern

*Ukraine: Modernization, World War, Revolution (the end of the 19th – 1921)*. Historical Essays. Kyiv: Geneza (in Ukrainian).

Fedorov, V. A., 2007. *Krest'yanskie shkoly gramotnosti v Rossii v XIX v.* [*Peasant schools of literacy in Russia in the 19th century*]. Moscow: Scientific Digital Library PORTALUS.RU. Available at: <[http://portalus.ru/modules/shkola/rus\\_readme.php?subaction=showfull&id=1191931588&archive=1196815450&start\\_from=&ucat=&](http://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1191931588&archive=1196815450&start_from=&ucat=&)> (in Russian).

Khabaleva, E. N., 2015. Osobennosti organizatsii nachal'nogo obrazovaniya v Rossiyskoy imperii vo vtoroy polovine XIX — nachale XX veka (na primere Orlovskoy gubernii) [Features of the organization of primary education in the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th century (Orel province example)]. *Nauchnyy dialog* [*The Scientific dialogue*], no. 8 (44), pp. 97—114 (in Russian).

Fund 442. Inventory 537. File 150. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine.

Shlyakhov, O. B., 2010. Ukrayina na shlyakhu do industrial'noho suspil'stva (druha polovyna XIX — pochatok XX st.) [Ukraine on the road to an industrial society (the second half of the 19th and early 20th centuries)]. Monograph. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University (in Ukrainian).